

IKKI TILLI LEKSIKOGRAFIYANING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI: TA'LIMGA OID LEKSIK BIRLIKLAR MISOLIDA

Tilavova Malika Mamaraimovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti,
Ingliz tili nazariyasi va metodikasi kafedrası katta o‘qituvchisi
tilavovamalika005@gmail.com

Qodirqulova Zarnigor Yigitali qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti birinchi bosqich talabasi
zarnigorqodirqulova3@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23790796>

Annotatsiya: Mazkur maqolada ikki tilli leksikografiyaning nazariy va amaliy asoslari, uning zamonaviy tilshunoslikdagi o‘rni hamda ta’lim sohasiga oid leksik birliklarni ikki tilli lug‘atlarda aks ettirish masalalari tahlil qilinadi. Ikki tilli lug‘at tuzishda leksik birliklarni tanlash, tasniflash, bosh so‘zlarni belgilash, lug‘at maqolasini shakllantirish, tarjima ekvivalentlarini aniqlash va ishonchli misollarni keltirishning muhim jihatlari yoritiladi. Shuningdek, ingliz va o‘zbek tillaridagi ta’limga oid leksik birliklarning semantik, grammatik, funksional va uslubiy xususiyatlari qiyosiy jihatdan ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda to‘liq, qisman, funksional va kontekstual ekvivalentlik tushunchalarining ikki tilli lug‘at tuzishdagi ahamiyatiga alohida e’tibor qaratiladi. Ta’lim terminologiyasining muayyan milliy ta’lim tizimi, madaniyat va ijtimoiy muhit bilan bog‘liqligi sababli ayrim birliklarni tarjima qilishda bevosita ekvivalent bilan bir qatorda izoh, tavsif va lingvomadaniy ma’lumotlardan foydalanish zarurligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: ikki tilli leksikografiya, leksikografiya, ikki tilli lug‘at, ta’limga oid leksik birliklar, ta’lim terminologiyasi, tarjima ekvivalentligi, semantik ekvivalentlik, funksional ekvivalentlik, lingvomadaniy xususiyatlar, lug‘at maqolasi.

Abstract: This article analyzes the theoretical and practical foundations of bilingual lexicography, its role in modern linguistics, and the issues involved in representing educational lexical units in bilingual dictionaries. Particular attention is paid to the selection and classification of lexical units, the identification of headwords, the structure of dictionary entries, the determination of translation equivalents, and the use of authentic examples in bilingual dictionary compilation. The semantic, grammatical, functional, and stylistic features of educational lexical units in English and Uzbek are also examined from a comparative perspective. The study focuses on the significance of full, partial, functional, and contextual equivalence in bilingual dictionary-making. Since educational terminology is closely associated with a particular national education system, culture, and social environment, the translation of certain lexical units may require not only direct equivalents but also additional explanations, descriptions, and linguocultural information. The article further demonstrates that the use of corpus linguistics and modern digital technologies makes it possible to select dictionary materials from authentic sources, determine their frequency of use, and improve the scientific and practical value of dictionary entries.

Keywords: bilingual lexicography, lexicography, bilingual dictionary, educational lexical units, educational terminology, translation equivalence, semantic equivalence, functional equivalence, linguocultural features, dictionary entry.

Аннотация: В данной статье анализируются теоретические и практические основы двуязычной лексикографии, её роль в современной лингвистике, а также вопросы отражения лексических единиц сферы образования в двуязычных словарях. Особое внимание уделяется отбору и классификации лексических единиц, определению заголовочных слов, формированию словарной статьи, установлению переводных эквивалентов и использованию аутентичных примеров при составлении двуязычного словаря. Сопоставительно рассматриваются семантические, грамматические, функциональные и стилистические особенности лексических единиц сферы образования в английском и узбекском языках. В исследовании особое значение придаётся полной, частичной, функциональной и контекстуальной эквивалентности в процессе составления двуязычных словарей. Поскольку образовательная терминология тесно связана с конкретной национальной системой образования, культурой и социальной средой, перевод отдельных лексических единиц может требовать не только прямых эквивалентов, но и дополнительных пояснений, описаний и лингвокультурной информации. Кроме того, использование корпусной лингвистики и современных цифровых технологий позволяет отбирать словарный материал на основе аутентичных источников, определять частотность употребления лексических единиц и повышать научную и практическую ценность словарных статей.

Ключевые слова: двуязычная лексикография, лексикография, двуязычный словарь, лексические единицы сферы образования, образовательная терминология, переводная эквивалентность, семантическая эквивалентность, функциональная эквивалентность, лингвокультурные особенности, словарная статья.

Tilning lug‘at tarkibi jamiyat taraqqiyoti, ilm-fan, ta‘lim, texnologiya va madaniyatdagi o‘zgarishlar bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlanadi. Turli sohalarning rivojlanishi natijasida yangi leksik birliklar va terminlar yuzaga keladi, mavjud birliklarning ma‘no doirasi kengayadi yoki torayadi. Shu sababli tilning lug‘aviy tarkibini tizimlashtirish, tavsiflash va turli tillar o‘rtasidagi muqobillikni aniqlash muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Mazkur jarayonda leksikografiya, xususan, ikki tilli leksikografiya alohida o‘rin tutadi. Ikki tilli lug‘atlar nafaqat tarjima jarayonini yengillashtiradi, balki ikki tilning leksik-semantik tizimlari o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlashga ham xizmat qiladi. Bunday lug‘atlarda bir tildagi so‘z yoki terminning ikkinchi tildagi ekvivalentini berish bilan bir qatorda, uning ma‘nosi, qo‘llanish sohasi, grammatik xususiyatlari va kontekstual xususiyatlarini ham hisobga olish zarur. Ta‘lim sohasi ham o‘zining keng va dinamik terminologik tizimiga ega. Ingliz tilida *teaching, learning, assessment, curriculum, classroom management, educational psychology, digital education, research skills* kabi ko‘plab birliklar faol qo‘llanadi. Ularning o‘zbek tilidagi muqobillarini aniqlashda nafaqat lug‘aviy moslik, balki tegishli ta‘lim tizimlarining o‘ziga xos xususiyatlari ham e‘tiborga olinishi lozim.

Shu nuqtayi nazardan, ta’limga oid leksik birliklarni ikki tilli lug‘atlarda tizimli ravishda ifodalash zamonaviy leksikografiyaning dolzarb masalalaridan biridir.

1. Ikki tilli leksikografiya tushunchasi va uning vazifalari

Leksikografiya lug‘atlarni yaratishning nazariy va amaliy asoslarini o‘rganuvchi soha bo‘lib, uning muhim yo‘nalishlaridan biri ikki tilli leksikografiyadir. Ikki tilli leksikografiyaning asosiy maqsadi bir tildagi leksik birliklarni ikkinchi tildagi muqobil birliklar orqali ifodalash va foydalanuvchiga ular haqida zarur lingvistik ma’lumotlarni taqdim etishdan iborat.

Ikki tilli lug‘at oddiy tarjima ro‘yxatidan farq qiladi. Unda leksik birliklarning ma’nosi, qo‘llanish sohasi, grammatik xususiyati, uslubiy belgisi va kontekstdagi funksiyasi hisobga olinishi kerak.

Ayniqsa, bir tildagi birlik boshqa tilda aynan bir xil ma’noni ifodalovchi birlikka ega bo‘lmagan holatlarda bu masala yanada murakkablashadi.

Ikki tilli lug‘atlarning asosiy vazifalarini quyidagicha guruhlash mumkin:

- leksik birliklarning tarjima ekvivalentlarini taqdim etish;
- so‘z va terminlarning ma’nolarini aniqlashtirish;
- ikki til o‘rtasidagi semantik munosabatlarni ko‘rsatish;
- til o‘rganuvchilar va tarjimonlarga amaliy yordam berish;
- muayyan soha terminologiyasini tizimlashtirish;
- lingvomadaniy farqlarni izohlash.

Shunday qilib, ikki tilli lug‘at ikki til o‘rtasidagi leksik va semantik vositachilik vazifasini bajaradi.

2. Ta’limga oid leksik birliklarni lug‘at uchun tanlash

Ikki tilli ta’lim lug‘atini yaratishda eng muhim bosqichlardan biri lug‘atga kiritiladigan leksik birliklarni tanlashdir. Bunda tanlash mezonlari lug‘atning maqsadi va foydalanuvchilariga mos ravishda belgilanadi.

Ta’limga oid leksik birliklarni bir necha semantik guruhlariga ajratish mumkin. Jumladan:

1. **O‘qitish bilan bog‘liq birliklar:** *teaching, teacher, teaching method, instruction.*
2. **Ta’lim olish bilan bog‘liq birliklar:** *learning, learner, self-study, independent learning.*
3. **Baholashga oid birliklar:** *assessment, evaluation, examination, grading.*
4. **O‘quv dasturiga oid birliklar:** *curriculum, syllabus, learning outcomes.*
5. **Ta’lim psixologiyasiga oid birliklar:** *motivation, cognition, learning style.*
6. **Sinf boshqaruviga oid birliklar:** *classroom management, discipline, classroom interaction.*
7. **Raqamli ta’limga oid birliklar:** *webinar, online learning, asynchronous learning, virtual classroom.*
8. **Tadqiqot ko‘nikmalariga oid birliklar:** *research method, data collection, academic writing, citation.*

Bunday tasnif lug‘at materialini tizimlashtirish va foydalanuvchiga kerakli birlikni tez topish imkonini beradi. Leksik birliklarni tanlashda ularning qo‘llanish chastotasi, ta’lim sohasiga

aloqadorligi, terminologik maqomi, kommunikativ ahamiyati va zamonaviyligi hisobga olinishi mumkin. Masalan, *webinar* so‘zi raqamli ta’limning rivojlanishi natijasida ta’lim kommunikatsiyasida faol qo‘llanadigan birliklardan biriga aylangan. Uning lug‘atdagi tavsifida nafaqat tarjimasi, balki ta’lim jarayonidagi funksiyasi ham ko‘rsatilishi mumkin.

3. Ta’limga oid leksik birliklarning ekvivalentligi

Ikki tilli leksikografiyaning eng muhim masalalaridan biri ekvivalentlikdir. Bir tildagi leksik birlikning ikkinchi tildagi muqobilini aniqlashda faqat lug‘aviy shakl emas, balki uning semantik va funksional xususiyatlari ham hisobga olinadi. Ta’limga oid birliklar misolida ekvivalentlikni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

A) To‘liq ekvivalentlik

Bunda ingliz tilidagi birlik va o‘zbek tilidagi muqobil birlik mazmun va funksional jihatdan deyarli to‘liq mos keladi. Masalan: **teacher — o‘qituvchi, student — talaba / o‘quvchi**. Biroq *student* birlikining tarjimasida kontekst muhim ahamiyatga ega. Oliy ta’lim kontekstida *talaba*, maktab kontekstida esa *o‘quvchi* muqobili mos kelishi mumkin.

B) Qisman ekvivalentlik

Bunda ikki tildagi birliklar umumiy semantik komponentga ega bo‘lsa-da, ularning ma’no doirasi to‘liq mos kelmaydi. Masalan, ingliz tilidagi *assessment* tushunchasi o‘zbek tilidagi “baholash” bilan bog‘liq bo‘lsa-da, muayyan kontekstlarda uning mazmuni “o‘quv natijalarini aniqlash va baholash jarayoni” kabi kengroq tushunchani qamrab olishi mumkin.

C) Funksional ekvivalentlik

Ayrim hollarda ikki tilda shaklan yoki lug‘aviy jihatdan bir-biriga to‘liq mos birlik mavjud bo‘lmaydi. Bunday vaziyatda bir xil kommunikativ yoki institutsional vazifani bajaruvchi birlik tanlanadi. Masalan, ma’lum bir ta’lim tizimiga xos lavozim yoki institut nomini tarjima qilishda uning o‘zbek tilidagi funksional tavsifi berilishi mumkin.

D) Kontekstual ekvivalentlik

Birlikning tarjimasi uning konkret kontekstiga qarab o‘zgaradi. Yuqorida keltirilgan *student* so‘zi bunga misol bo‘la oladi. Shunday qilib, ikki tilli lug‘at yaratishda ekvivalentlikni faqat “so‘z = so‘z” tamoyili asosida belgilash yetarli emas. Semantik, funksional va kontekstual jihatlar ham hisobga olinishi zarur.

4. Lug‘at maqolasining tarkibiy modeli

Ta’limga oid ikki tilli lug‘at maqolasini bir necha tarkibiy qismlardan tashkil topgan holda tuzish mumkin. Masalan:

Lexeme: assessment

Uzbek equivalent: baholash

Part of speech: noun

Definition: the process of evaluating a learner’s knowledge, skills or progress

Semantic group: Assessment

Collocations: continuous assessment, formative assessment, summative assessment

Example: Continuous assessment helps teachers monitor students’ progress.

Equivalence: partial/functional depending on context

Linguocultural note: The exact institutional meaning may vary according to the educational system.

Bunday model foydalanuvchiga bir vaqtning o‘zida bir necha turdagi ma’lumotni olish imkonini beradi. Ta’limga oid lug‘at maqolalarida sinonimlar, antonimlar, polisemik ma’nolar, omonimlar, frazeologik birliklar va metaforik qo‘llanishlarni ham alohida ko‘rsatish mumkin. Bu lug‘atning oddiy tarjima vositasi emas, balki ilmiy-lingvistik manba sifatidagi qiymatini oshiradi.

5. Lingvomadaniy xususiyatlarning lug‘atda aks ettirilishi

Ta’lim terminologiyasi ko‘pincha muayyan mamlakat yoki ta’lim tizimining o‘ziga xosligini aks ettiradi. Shu sababli ayrim birliklarning tarjimasida lingvomadaniy komponent muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, bir mamlakatda mavjud bo‘lgan ta’lim instituti, lavozim, baholash tizimi yoki akademik jarayon boshqa mamlakatda aynan shu shaklda mavjud bo‘lmashligi mumkin. Bunday birliklarni lug‘atda faqat tarjima qilish foydalanuvchiga yetarli ma’lumot bermasligi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, ikki tilli ta’lim lug‘atida zarur hollarda qisqa lingvomadaniy izoh berish maqsadga muvofiq. Masalan, muayyan ta’lim tizimiga xos terminning qaysi mamlakatda yoki qanday institutsional sharoitda qo‘llanishi ko‘rsatilishi mumkin. Bu yondashuv tarjima aniqligini oshirish bilan birga, ikki til va ikki ta’lim tizimi o‘rtasidagi farqlarni ham yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

6. Korpus va raqamli texnologiyalarning ikki tilli lug‘at tuzishdagi o‘rni. Zamonaviy leksikografiyada korpus lingvistikasi muhim metodologik vositaga aylandi. Korpuslar orqali so‘zlarning real nutqdagi qo‘llanishi, chastotasi, grammatik shakllari, kollokatsiyalari va semantik xususiyatlarini aniqlash mumkin.

Ta’limga oid leksik birliklarni o‘rganishda autentik akademik va ta’limiy matnlardan foydalanish ayniqsa muhim. Masalan, *curriculum*, *assessment*, *learning outcomes* yoki *classroom management* kabi birliklarning qaysi so‘zlar bilan ko‘proq birikishi korpus ma’lumotlari asosida aniqlanishi mumkin. Raqamli texnologiyalar lug‘at tuzish jarayonini ham tezlashtiradi. Elektron ma’lumotlar bazalari yordamida yuzlab yoki minglab lug‘at maqolalarini tizimlashtirish, ularni tahrirlash va yangilash mumkin.

Shuningdek, tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalari leksik birliklarni avtomatik ajratish, ularning chastotasini hisoblash va kontekstlarini aniqlashda yordam beradi. Biroq avtomatik natijalar yakuniy lug‘at maqolasiga aylantirilishidan oldin mutaxassis tomonidan tekshirilishi zarur.

Ikki tilli leksikografiya zamonaviy tilshunoslikning muhim nazariy va amaliy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Uning asosiy vazifasi bir tildagi leksik birliklarni ikkinchi tilda to‘g‘ri va aniq ifodalash bilangina cheklanmay, ularning semantik, grammatik, funksional, uslubiy va lingvomadaniy xususiyatlarini ham tizimli ravishda aks ettirishdan iborat.

Ta’limga oid leksik birliklar misolida olib borilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, ikki tilli lug‘at yaratishda leksik birliklarni muayyan semantik guruhlariga ajratish, ularning qo‘llanish chastotasi va sohaviy xususiyatlarini hisobga olish muhimdir. Ayniqsa, ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasida to‘liq ekvivalentlik mavjud bo‘lmagan holatlarda qisman, funksional va kontekstual ekvivalentlikdan

foydalanish zarur. Ta’lim terminologiyasining muayyan ta’lim tizimi bilan bog‘liqligi esa lug‘at maqolalarida lingvomadaniy izohlarning berilishini talab qilishi mumkin. Bunday yondashuv ikki tilli lug‘atning nafaqat tarjima, balki ilmiy va ma’rifiy manba sifatidagi qiymatini oshiradi.

Zamonaviy korpuslar, elektron ma’lumotlar bazalari va raqamli texnologiyalar lug‘at tuzish jarayonining samaradorligini oshirish imkonini bermoqda. Shu bilan birga, avtomatlashtirilgan vositalardan foydalanish lingvistik ekspertiza va inson leksikografik qarorini almashtirmaydi.

Umuman olganda, ta’limga oid leksik birliklarning ikki tilli lug‘atlarda tizimli va ilmiy asosda tavsiflanishi ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasidagi leksik-semantik munosabatlarni chuqurroq o‘rganish, ta’lim terminologiyasini tartibga solish hamda til o‘rganuvchilar, o‘qituvchilar, tadqiqotchilar va tarjimonlarning ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Atkins B.T.S., Rundell M. The Oxford Guide to Practical Lexicography. – Oxford: Oxford University Press, 2008.
2. Bergenholtz H., Tarp S. Two Opposing Theories: On H.E. Wiegand’s Recent Discovery of Lexicographic Functions // Hermes. – 2003. – No. 31.
3. Hartmann R.R.K., James G. Dictionary of Lexicography. – London: Routledge, 1998.
4. Jackson H. Lexicography: An Introduction. – London: Routledge, 2013.
5. Landau S.I. Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
6. Svensén B. A Handbook of Lexicography: The Theory and Practice of Dictionary-Making. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
7. Tilavova M. Thematic Bilingual Dictionary of Educational Lexical Units. - Jizzax: Ilm nuri print , 2026.
8. Tilavova M. Dictionary of homonyms and polysemantic lexical units related to the field of education in English and Uzbek. - Jizzax: Ilm nuri print , 2026.